

ENVER PAŞA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE İLK TÜRK CUMHURİYETİNİN KURULUŞU: AZERBAJCAN HALK CUMHURİYETİ

Saime YÜCEER*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Rusya'da Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkan yeni konjonktür, esaret altında olan Türklerin kurtarılması politikalarını canlandırdı. Bu politikayı uygulamaya koyacak olan kişi, Enver Paşa idi. Birinci Dünya Savaşı'nda, Trablus ve Kuzey Afrika'ya, Osmanlı subayları ve bir de Osmanlı Şehzadesi Osman Fuat Efendi gönderilmişti. Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Bey de, bu sıralarda Libya kıyılarında, Mısırata Cephesi Kumandanı olarak bulunuyordu. 1878 Berlin Antlaşması'yla, Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'un ele geçirilmesinden sonra, Enver Paşa'nın ilk hedefi, Güney Kafkasya Harekâtına başlayarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını desteklemek oldu. Enver Paşa, kardeşi Nuri Bey'i, Kuzey Afrika'dan çağırarak bu görevi kendisine verdi. Amcası Halil Paşa'yı ise Şark Orduları Grup Komutanlığı görevine getirdi. Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya politikası, Enver Paşa, Amcası Halil Paşa ve hızlı bir şekilde terfi ettirilen kardeşi Nuri Paşa'nın sorumluluğunda olacaktı. Sultan V. Mehmet, Nuri Paşa'ya, bütün Kafkas İslam orduları ve bölgeleri için bir çeşit Emirlik Fermanı verdi.

Osmanlı Devleti, bu politikaları, uygulama aşamasına geçirirken; Bolşevikler Bakü petrollerini ele geçirmek için harekete geçti. Ermeni asıllı Stephan Şaumyan olağanüstü yetkilerle Kafkasya'ya gönderildi.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Şaumyan, Bakü'deki Ermeni ve Rus askerleri ile işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918'de bir darbeyle hükümeti ele geçirdi. Sonra "Mart Olayları" olarak tarihe geçen ve üç gün süren Ermeni askerlerinin de katıldığı Türklere yönelik katliam yapıldı ve 20 bin Azerbaycanlı Türk katledildi. İttihat ve Terakki, Mart 1918'de özel bir "Kafkas Şubesi" oluşturdu. Enver Paşa, ilk yapılması gereken işin bir ordu kurmak olduğuna karar verdi. Ama büyük devletleri karşısına almamak için bu güce, bağımsız bir ordu görüntüsü verilecek ve yerel bir özellik kazandırılacaktı. Bu görüşten hareketle ismi Kafkas İslam Ordusu olarak belirlendi. Nuri Paşa komutasına verilen 9'uncu Orduya bağlı 5'inci Kafkas Fırkası, 8 Mayıs 1918`de Tebriz'e geldi. 20 Mayıs`ta Aras Nehri'ni geçerek Zengezur`a ulaştı. 25 Mayıs`ta ise Gence'ye geldi. Yol boyunca Ermeni çetelerin gerçekleştirdiği korkunç katliamlara şahit oldular. Gence'de Kafkas İslam Ordusu çatısı altında gönüllüler örgütlenmeye başladı.

Olayın diplomatik boyutu da ihmal edilmedi: Osmanlı Devletinin isteği üzerine 11 Mayıs 1918'de, 4 Haziran'a kadar sürecek olan Batum Konferansı açıldı. Bolşevikler bu konferansa katılmak istedi. Bu istek, Türkiye ve Maverayı Kafkas Cumhuriyeti tarafından kabul edilmedi. Buradaki başat güç Osmanlı Devleti idi. Diğer yandan farklı amaçları olan bu üç milletin uzun süre bir arada kalamayacağı hesap edilebilir bir durumdu. Nitekim Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Seymi, 26 Mayıs 1918'de Cumhuriyetin sona erdiği kararını kabul etti. Aynı gün Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. 28 Mayıs'ta da Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Batum'da, 4 Haziran 1918'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile yapılan Dostluk Antlaşması'nın 4. maddesinde, "Azerbaycan Cumhuriyet Hükümeti tarafından istekte bulunulduğunda Osmanlı Hükümeti, içeride düzenin tekrar kurulması ve güvenliğin sağlanması için lede'l-icab silah kuvvetiyle yardımda bulunacaktır" hükmü yer aldı. Azerbaycan, kendisini destekleyecek tek güç olarak Osmanlı Devleti'ni görüyordu. Söz konusu madde ile Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteğinde bulunabilecekti. Enver Paşa'nın

Kafkasya politikası, bölgede iddiaları olan büyük devletleri rahatsız etti. Şaşırtıcı olan ise en büyük tepkinin müttefiki Almanya'dan gelmesi oldu. Bölge politikalarını şekillendiren en önemli unsurların arasında Bakü petroleri bulunuyordu. Almanya, Gürcistan'ın koruyuculuğunu üstlenerek bu devleti, Osmanlı Devletine karşı desteklemeye başladı. Öyle ki, Tiflis yolunda Kutayis'te, bağlaşıklık Alman ve Osmanlı kuvvetleri arasında çatışma yaşandı. Osmanlı kuvvetleri, Gürcü ve Alman kuvvetlerini geri püskürttü. Sovyetler de Almanlarla anlaşarak Türkleri durdurmak istedi. İngilizler de bu sürecin içinde yer alıyordu. Almanya, Bakü'nün Türk kuvvetlerinin eline geçmesine karşıydı ve Enver Paşa'ya baskı yapıyordu. Bu süreçte, Paşa'nın açık emirleri harekâtın durdurulması yönünde olurken; gizli emirleriyle harekâta devam edilmesini sağladı.

1918 yılının Haziran ayı ortalarında, Azerbaycan Milli Meclis Başkanı ve Müsavat Partisi'nin kurucusu Resulzade Mehmet Emin Bey başkanlığında bir heyet, Bakü'nün kurtarılması için askeri yardım isteğinde bulundu. Kısa süre sonra da Enver Paşa Bakü Harekâtı'nı başlattı. Kafkas İslam Ordusuna Nuri Paşa başkanlık ediyordu. Özel olarak 5'inci Kafkas Fırkası Mürsel Paşa'nın kumandanlığına geçti ve ordu güçlendirildi. Kafkas İslam Ordusu'nun örgütlenmesini takiben Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kontrolünde olmayan şehirlerinin, özellikle Bakü'nün kurtarılması için harekâta başlandı. Ağustos ayı itibarıyla Bakü yakınlarında muharebeler başladı. Bu Rusya'yı telaşlandırdı. Bolşevikler, Türk ilerleyişini durdurmak için Almanya'ya başvurular. Berlin Hükümeti'nin petrol karşılığında Türkleri durduracağı önerisi Lenin tarafından kabul edildi. Ama uygulamaya konulmadı. Enver Paşa'nın emri ile Nuri Paşa ve Halil Paşa'nın komutasındaki kuvvetler, 14 Eylül'de Bakü'ye taarruza geçti. 15 Eylül 1918'de Bakü, işgalden kurtarılmış oldu. Dağıstanlıların da Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine, askeri harekât bu alanda sürdü. 13 Ekim'de Şimali Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu politikalar sonucunda, Azerbaycan ve Dağıstan'da, bağımsız iki cumhuriyet kurulmuş oldu.

Bu araştırmada, Enver Paşa'nın Kafkasya politikası, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna verdiği destek, bu süreçte büyük devletlerin Türklere karşı işbirliği yapma politikaları ve Bakü'nün kurtarılmasının Türk-Rus ilişkilerine yansımaları sorularına cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Kafkasya, Osmanlı Devleti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Kafkas İslam Ordusu

**ENVER PASHA'S CAUCASIAN POLICY AND THE
FOUNDATION OF THE FIRST TURKISH REPUBLIC:
PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

ABSTRACT

The new conjuncture emerging as a result of the occurrence of the October Revolution in Russia during the First World War enlivened the policies of liberation of Turks in captivity. The person to put this policy into practice was Enver Pasha. In the First World War, some Ottoman officers and an Ottoman Shahzadah, Osman Fuat Efendi, were sent to Tripoli and the Northern Africa. In the meantime, Enver Pasha's brother, Nuri Bey, was somewhere in the seacoast of Libya as the Misrata Front Commander. After the capture of Kars, Ardahan and Batumi having been left to Russians with the 1878 Berlin Treaty, Enver Pasha's first target was to support the independence of Azerbaijan by starting the Southern Caucasus Campaign. Enver Pasha sent for his brother, Nuri Bey, from the Northern Africa and gave him this mission. Moreover, he appointed his uncle, Halil Pasha, as the Eastern Armies Group Commander. The policy of the Southern Caucasus, Azerbaijan and the Northern Caucasus would be under the responsibility of Enver Pasha, his uncle Halil Pasha and his rapidly promoted brother, Nuri Pasha. Sultan Mehmet V gave Nuri Pasha some sort of emirship firman for all the Caucasian Islamic armies and regions.

While the Ottoman State was putting these policies into practice, the Bolsheviks took action to capture the Baku petroleum. Stephan Saumyan of Armenian origin was sent to Caucasia with exceptional powers. Saumyan overthrew the government with a military coup d'état and seized power in Baku on 18th March 1918 with the help of the Armenian and Russian soldiers and workers there. Later, Turks were massacred and 20 thousand Azerbaijani Turks were killed during the events in which the Armenian soldiers were also involved and the events went down in history as the "March Events" and lasted three days. The Committee of Union and Progress formed a special "Caucasian Branch" in March 1918. Enver Pasha decided that the first thing to do was to establish an army. However, with the aim of avoiding the opposition of the great states, this force would be given the appearance of an independent army and made to acquire a local characteristic. Starting from this opinion, it was named the Caucasian Islamic Army. The 5th Caucasian Division connected to the 9th Army having been given under the command of Nuri Pasha came to Tabriz on 8th May 1918. It crossed over the Aras River and reached Zengezur on 20th May. And on 25th May, it came to Gence. Throughout the journey, they witnessed the horrible massacres carried out by the Armenian gangs. In Gence, volunteers started to organize under the roof of the Caucasian Islamic Army.

Moreover, the diplomatic dimension of the event was not neglected as well. Upon the request of the Ottoman State, the Batumic Conference, which would last until the 4th June, was opened on 11th May 1918. The Bolsheviks wanted to participate in this conference. This request was not accepted by Turkey and the Trans Caucasian Republic. The dominant power here was the Ottoman State. On the other hand, it was a predictable situation that these three nations with different goals would not stay together for a long time. In fact, the Trans Caucasian Republic Sejm acknowledged the decision that the Republic ended on 26th May 1918. On the same day, Georgia declared independence. And on 28th May, Azerbaijan and Armenia declared independence.

The 4th article of the Treaty of Amity made with the People's Republic of Azerbaijan in Batumi on 4th June 1918 included the provision that "*If the Azerbaijan Republican Government requested, the Ottoman State should help, when necessary via armed forces, with the aim of re-establishing the order and providing security in the country.*" Azerbaijan regarded the Ottoman State as the only power to support it. With the mentioned article, the Azerbaijan Government would be able to ask the Ottoman State for military assistance. Enver Pasha's Caucasia policy discomforted the great states having claims in the region. More surprisingly, the biggest reaction came from its ally, Germany. The most important one of the factors shaping the region policies was the Baku petroleum. Germany undertook the protection of Georgia and started to support this state against the Ottoman State. In fact, there occurred a conflict between the allied German and Ottoman forces in Kutayis on the way to Tbilisi. The Ottoman forces repelled the Georgian and German forces. Moreover, the Soviets wanted to halt Turks by agreeing with Germans. The English also took part in this process. Germany was against the falling of Baku in the hands of the Turkish forces and exerted pressure on Enver Pasha. In this process, while the Pasha's open orders were in the direction of halting the campaign, the campaign was continued via his covert orders.

In the mid-June of 1918, a delegation under the presidency of the Azerbaijan National Assembly President and Resultzade Mehmet Emin Bey, the founding president of the Equality Party, asked for military assistance for the liberation of Baku. And soon afterwards, Enver Pasha started the Baku Campaign. The Caucasian Islamic Army was commanded by Nuri Pasha. Particularly, the 5th Caucasian Division went under the command of Mursel Pasha and the army was strengthened. Following the organization of the Caucasian Islamic Army, campaigns were started to save the cities, especially Baku, which were not under the control of the People's Republic of Azerbaijan. As of August, combats started near Baku. This put Russia in a flurry. The Bolsheviks appealed to Germany in order to halt the Turks' advance. The Berlin

Government's offer to halt the Turks in return for petroleum was accepted by Lenin. However, it could not be put into practice. With the order of Enver Pasha, the forces under the command of Nuri Pasha and Halil Pasha took the offensive towards Baku on 14th September. On 15th September 1918, Baku was saved from occupation. And upon the Dagestani's asking the Ottoman State for help, the military campaign continued in this area. On 13th October, it was declared that the Republic of Northern Caucasia was founded. As a result of the policies put by Enver Pasha into practice, two independent republics were founded in Azerbaijan and Dagestan.

In this study, answers will be sought to the questions of 'What was the Caucasian policy of Enver Pasha?', 'How did the Ottoman State support the foundation of the People's Republic of Azerbaijan?', 'What were the uniting policies of the great states against Turks during this process?' and 'How did the liberation of Baku reflect on the Turkish-Russian relationships?'

Key Words: Enver Pasha, Caucasia, Ottoman State, People's Republic of Azerbaijan, Caucasian Islamic Army

Giriş

Rusya, sıcak denizlere inme politikasını yürürlüğe koyduğu zaman; hedeflerinden biri de Osmanlı Devleti oldu. Bu bağlamda Rus kuvvetleri, Türk topraklarına yönelik saldırılarını, Tuna, Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden gerçekleştirmeye başladı. Kafkasya politikasını yürütürken Rusya'nın dayandığı unsurlar, Hıristiyan halklar oldu. 1658'de bazı Gürcü beyleri, Moskova'dan Gürcülerin koruma altına alınması isteğinde bulunmuşlardı. Ancak o gün için kendisini, Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelecek güçte görmeyen Rusya bu isteğe olumlu karşılık vermemiştir. Daha sonraki süreçte Rusların Kafkasya'ya yerleşmesinde Gürcülerin rolü büyük olacaktır. I. Petro Dönemi'nde Kafkasya'da bazı gelişmeler kaydedildi. Ama kalıcı olmadı. Rusya'nın Kafkasya'daki sistemli ilerleyişi II. Katherina Dönemi'nde

(1762-1796) gerçekleşti¹. Rusya, 1771'de Kırım'a girdi. Rusların, bağımsızlık sözüne inanan Kırımlı prens ve asilzâdeler, savunma yapmadılar; Hanın atlı ordusu ve Osmanlı birlikleri yetişmeden, Kırım'ı Rus kuvvetlerine teslim ettiler. Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile Kırım, bağımsızlığını elde etti. 1784 yılı başlarında ise II. Katherina, Kırım'ın Rusya'ya katıldığını ilan etti. Kırım'ın kaybedilmesiyle Kafkasya'ya yönelik Rus tehlikesi daha da arttı. 1785'te Kırım ve Kuban Nehri arasındaki bölge işgal edildi. Böylece Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rus yönetimi altına girdi². 18. ve 19. yüzyıllarda, Şeyh Mansur, Şeyh Şamil ve bu iki isimden daha az ünlü olan kahramanların liderliğinde, Kafkasya'da Rusya'ya zor günler yaşatan, bağımsızlık mücadeleleri gerçekleşti. Ancak Rus ilerleyişi devam edecek ve Anadolu topraklarına kadar uzanacaktı. Ama Kafkas halklarındaki bağımsızlık düşüncesi hiçbir zaman yok olmayacak; 20. yüzyılda küllerinden yeniden doğacaktı.

Söz konusu yüzyılda adı geçen coğrafyada, bu düşüncüyü fiili alana taşıyan lider olan Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti'ne yeniden güç kazandıracak; yeni oyunların kurulabileceği bir süreç olarak gördü. Belki de Osmanlı Devleti istem dışı savaşa sürüklendiğinde; durumu değerlendirmek üzere gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısında gizleyemediği sevinci bu nedenle olsa gerekir... Hedeflerinden birisi de savaşın başından itibaren tatbik etmeye çalıştığı Kafkasya'nın Türk-İslam halkını ve Türklerin Anayurdu Orta Asya'yı, önce Çarlık Rusya'sına; sonra Sovyet Rusya'ya karşı ayaklandırma ve özgürlüklerine kavuşturma politikasıydı. Enver Paşa'nın uyguladığı bu politika sonucunda, Kafkasya'da iki bağımsız Türk devleti kurulacaktır. Bu araştırmada ise Enver Paşa'nın Kafkasya politikasının Azerbaycan boyutu irdelenmeye çalışılacaktır.

¹ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 33-34.

² T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert Bağlam Yayınları, Ankara, 1988, s. 22

Enver Paşa'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşı'na girmesine muhalif olan Bolşevikler, Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte savaştan çekilme kararı aldı. Rusya, Almanya ve Müttefikleriyle yaptığı görüşmeler sonunda, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Türkiye'de, 1877-1878 Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında gerçekleşen savaş sonunda kaybettiği Kars Ardahan ve Batum'u geri almayı başaracaktı. Rusya'da iktidar mücadelesinin yaşandığı Beyaz ve Kızıl orduların savaştığı süreçte, otorite boşluğu doğmuştu. Almanya ve Müttefiklerinin savaştan yenilgiyle çıkacağı olasılığı çok kuvvetlendiği bu dönemde, Enver Paşa, Rusya'daki otorite boşluğunu yeni bir fırsat olarak gördü ve Rusya'nın tahakkümü altında yaşayan Türkleri, bağımsızlığa kavuşturma politikasını başlattı.

Kafkasya, sahip olduğu zenginlikleriyle, stratejik konumuyla, etnik ve dinsel çeşitliliğiyle, emperyalist devletlerin ilgi alanları arasında yer alan bölgelerden biri durumundaydı. Bu coğrafya, yüz yıla yakın bir süre, Çarlık Rusya'sının tahakkümü altında kaldı. Kafkas halkları, mevcut rejime karşı özgürlük ve bağımsızlık için mücadeleye başladı³. Rusya'da Çarlık rejimine karşı başlayan devrimci hareketler, Kafkasya'da taraftar edinmede zorluk çekmedi. Bu bölge, merkezi otoriteden uzak olduğu için halklar, polisin baskısıyla, Petersburg ve Moskova'da olduğu gibi karşı karşıya kalmıyordu⁴. Söz konusu durum, bölge halkları tarafından rejime karşı oluşturulan örgütlerin, başarılı olmasında etkili oldu. Gizli örgütlenmelerde ve yer altı faaliyetlerde, deneyim kazandılar. Kafkas halkları, rejim karşıtı hareketleri, bağımsızlık ve özgürlük yolunda bir çıkış noktası olarak görmekteydiler. Bu

³ M. Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 1.

⁴ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 459.

psikoloji, Kafkasya'daki rejim aleyhtarı hareketlerin başarısında önemli isteklendirme⁵ kaynağı oldu⁶.

Bölgedeki, rejim aleyhtarı hareketlerde Menşevik Gürcülerin daha etkin olmaları, onları, 1917 Şubat Devrimi'nde, Maverayı Kafkasya'da lider konumuna yükseltti⁷. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcileri, 15/28 Kasım 1917'de, Maverayı Kafkas Komiserliği'ni kurduklarını ilan ettiler. Bu halklar, iç işlerinde serbest olacakları bir yönetim oluşturdular. Merkez Tiflis olarak belirlendi. Bunlar Bolşevikleri tanımamakla birlikte kendilerinin Büyük Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu açıkladı. Ümitlerini yönetimde söz sahibi olacakları Kurucular Meclisi'ne bağlamışlardı. Ancak 5/18 Ocak 1918'de Bolşeviklerin söz konusu Meclisi dağıtması, Kafkas yöneticilerinin beklentilerini boşa çıkarttı⁸.

Diğer yandan Erzincan Antlaşması'yla, Maverayı Kafkasya siyasal yaşamına, Osmanlılar yeni bir aktör olarak tekrar girdiler. Rusya'da çıkan kargaşa, İttihat Terakki liderlerinde, buradaki Türkleri bağımsızlığa kavuşturma fikrini canlandırdı. Belki de yıkılmakta olan devletin yeni bir yaşam alanı olarak görüldü. Bu fikirden hareketle İttihat ve Terakki Komitesi, Mart 1918'de özel bir "Kafkas Şubesi" oluşturdu. Başına da Hasan Ruşeni getirildi. Ruşeni, gizli bir görevle Bakü'ye gönderildi. Görevi, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'daki Türklerle temasa geçmekti. Bakü'ye de istihbarat faaliyetinde bulunacak kişiler yerleştirildi⁹.

Bu çalışmalarla eş zamanlı olarak Brest-Litovsk Barışı'nın uygulama alanına geçirilmesi için, 3 Mart'tan sonra Türk kuvvetleri askeri harekâta başladılar. 12 Mart'ta Erzurum geri alındı. İki gün sonra 1914 sınırına ulaşıldı. 10 Mart'ta Vehip Paşa, Maverayı Kafkas Hükümeti'nden Elviye-i selase'nin, Osmanlı kuvvetlerine teslim edilmesini

⁵ Motivasyon.

⁶ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 459.

⁷ **A.g.e.**, göst. yer.

⁸ **A.g.e.**, s. 461, 462.

⁹ T. Swietochowski-Y.A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 162, 163.

istemişti. Buna verilen cevapta, Maverayı Kafkas yönetiminin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığı; dolayısıyla böyle bir isteğin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı bildiriliyordu¹⁰.

Diğer yanda 14 Mart'ta Türklerin eline geçmiş olan Trabzon'da, Rauf Bey başkanlığındaki Türk Heyeti ile Maverayı Kafkas Heyeti arasında görüşmelere başlandı. Ancak Kafkas Heyeti, Brest-Litovsk'u tanımamakta ısrar etmekteydi. Bunun üzerine Hüseyin Rauf Bey'in, Kafkas Heyeti'ne gönderdiği yazıda; Brest-Litovsk Barışının tanınmasını, Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ederek; Sovyet Rusya'dan kesin olarak ayrıldıklarını açıklamaları istendi. Görüşmelerin bu koşulların yerine getirilmesi durumunda yeniden başlayabileceği bildirildi¹¹.

Osmanlı istekleri, Tiflis'te tartışılırken, Türk askeri harekâtı da devam etmekteydi. 5 Nisan'da Vehip Paşa komutasındaki kuvvetler Ermenileri, Sarıkamış'tan attılar¹². 26 Nisan'da Maverayı Kafkas Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan etti. Bu sırada Kars ve Batum Türk kuvvetlerinin eline geçmiş 1877 sınırına ulaşılmıştı. 28 Nisan'da Vehip Paşa, Osmanlı Devleti'nin yeni Cumhuriyeti tanıdığını Tiflis'e bildirdi; ardından da Maverayı Kafkas Cumhuriyeti, Batum'da yeni bir konferansa davet edildi¹³.

Cemal Paşa'nın ziyafetinde geçen konuşmaları aktaran 7 Mayıs 1918 tarihli belgede, bu süreçte bölgedeki durum hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre Erivan'da, Müslüman köylerden halkı kovarak Ermenilerin yerleştirildiği; halkın zulüm gördüğü; bu durumun ordunun sabrını taşıyabileceği; Vehip Paşa'nın Enver Paşa'dan Erivan'a hareket etmek üzere emir aldığı; ancak Paşa'nın bunun ordu için çok tehlikeli olduğunu düşündüğü; o yüzden istifa ettiğini söylediği aktarılıyordu. Halil Paşa'nın bu harekâtı kendisi yapmak istediği;

¹⁰ S. Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 21.

¹¹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 472.

¹² **A.g.e.**, s. 473.

¹³ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 22.

bunun için de Kafkasya demiryolunu asker sevki için kullanmayı amaçladığı bildiriliyordu. Halil Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin askeri harekât yapmamasının, Kafkasya'nın Türk-İslam halkları için bir felaket olacağını dile getirdikten sonra, Bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanması yerine Büyük Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bağımsız bir devletin kurulmasını ve bu devletin desteklenmesinin daha faydalı olduğunu söyledikten sonra, "*Bu hükümet daima bizimle beraber olacaktır*"¹⁴ dediği belgede aktarılan bilgiler arasında yer alıyor.

Enver Paşa'nın Azerbaycan politikasını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Tahminen Temmuz ayında kaleme alınan ancak resmen imzalanmayan askeri anlaşma metninin birinci maddesinde: Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Ordusunun kuruluşunu üzerine almıştır. Bu ordu içeride ve dışarıda Osmanlı Başkomutanlığının vereceği karara göre görev yapar denilmekte; dördüncü maddesinde ise Osmanlı Ordusu Başkomutanı veya Harbiye Nazırının göreceği lüzum üzerine; Azerbaycan Ordusu, Osmanlı savaş alanına ve keza Osmanlı Ordusu, Azerbaycan savaş alanına sevk olunarak Osmanlı Ordusu Başkomutanının emri altında istihdam olunacaktır koşulları yer alacaktı¹⁵. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Devleti'nin kuruluşuna verdiği desteğin askeri kısmını ilgilendiren diğer bir boyutudur. Çünkü o coğrafyada, bir devletin varlığını sürdürebilmesi için her şeyden önce kuvvetli bir orduya sahip olması gerekir. İleride değinileceği üzere Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali'nin, başlangıçta Maverayı Kafkas yönetiminin devam etmesini istemeleri, Azerbaycan'ın askeri gücünün olmaması nedeniyledir.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken; Batum Konferansı da 11 Mayıs 1918'de açılarak görüşmelere başlandı. Osmanlı Devleti'ni, Halil Mentеше ile Vehip Paşa temsil ediyordu. İstanbul, daha ileri bir hedef belirlemişti. Artık Ahıska ve Ahılkelek ile Gümrü'yü ve Kars-

¹⁴Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Yayına Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 123-124.

¹⁵A.g.e., s. 319. İstanbul Konferansı öncesinde Azerbaycan Murahhas Heyeti'nin sunduğu sınır projesi için bk. A.g.e., s. 338-339.

Gümrü-Culfa demiryolunu içine alan bölgenin Osmanlı Devletine, verilmesi istenmekteydi. Bu arada Yakup Şevki Paşa, 14 Mayıs'ta İran'daki İngilizlere karşı gerçekleştirilecek harekâta kullanılmak amacıyla Gümrü-Culfa üzerinden askeri birliklerin geçmelerine izin verilmesini istedi. Bu istek cevapsız kalınca; Gümrü ele geçirildi ve Karakilise yakınlarında Ermeniler bozguna uğratıldı¹⁶.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği de bu konferansa katılma isteğinde bulundu. Bu yolda Çiçerin, 16 Mayıs 1918 tarihinde, Moskova'daki Alman Elçisi'ne bir nota verdi ve Sovyet Hükümeti'nin Batum Antlaşması'nı tanımayacağını bildirdi. Sovyetler, Brest-Litovsk'ta Türkiye'ye bıraktıkları Batum şehri ve limanını, geri almak istiyorlardı. Ancak Rusya'nın bu isteği, Türkiye ve Kafkas Cumhuriyeti tarafından dikkate alınmadığından sonuçsuz kaldı¹⁷.

Farklı milli hedefleri olan bu üç ayrı milletin aynı çatı altında uzun süre kalamayacağı görülmekteydi. Ermeniler, Rusya'yı veya Antanta devletlerini destek devlet olarak seçmek istiyorlardı. Gürcüler ise, başta Almanya olmak üzere, Rusya ve İngiltere arasından birini seçecekti. Görüldüğü üzere bu iki halkın müstakbel emperyalist destekçileri de vardı. Azerbaycan Türkleri ise, kendilerini destekleyecek tek gücün Osmanlı Devleti olduğuna inanmaktaydılar¹⁸. Kafkasya Müslümanlarının askeri teşkilatlanma açısından Gürcüler ve Ermenilerden geri kaldıklarını belirten Mehmed Emin Resulzade, çözümün Osmanlı Ordusunun Kafkasya'ya girip asayişini temin etmesinde olduğunu düşünmekteydi¹⁹.

Sonuçta beklenen oldu. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Seymi, 26 Mayıs 1918'de Cumhuriyetin sona erdiği kararını ilan etti²⁰. Aynı gün Almanya tarafından desteklenen Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. 28

¹⁶K. Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 3.

¹⁷A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 475, 476.

¹⁸**A.g.e.**, s. 463.

¹⁹**Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 147.

²⁰**A.g.e.**, göst. yer.

Mayıs'ta da Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918 günü, Batum'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan ile ikili antlaşmalar yaptı²¹. Gürcistan barışı ile Batum, Ahıska ve Ahılkelek Osmanlılara bırakıldı. 1877-1878 sınır hattı da Ermenistan ve Azerbaycan ile Türkiye arasında sınır oldu²².

Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinden altı gün önce, 22 Mayıs 1918 tarihinde, Talat ve Enver Paşa'ya bir değerlendirme mektubu gönderen Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali, Ermenistan'ın oluşumuna izin verilmemesini istemişlerdi. Böyle bir durumun ikinci Makedonya olayının yaşanmasına sebep olacağını; bu nedenle Kafkasya'nın Konfederatif halinin devam ettirilmesini bildirmişler; aksi durumda Ermenilerin, Azerbaycan topraklarına saldıracakları ve hazırlıklı olmayan Azerbaycan'ın bundan çok zarar göreceğini, çoğunluğu Müslüman olan Konfederasyon içinde bu tehdidin ortadan kalkacağı görüşlerini dile getirmişlerdi. Ancak büyük güçlerin de olayın içinde olması nedeniyle bu politika uygulanamadı. Yukarıda belirtildiği üzere söz konusu ülkeler bağımsızlıklarını ilan ettiler²³.

Bunun üzerine 29 Mayıs 1918 tarihli Nesimi Bey'den Halil Bey'e gönderilen yazıda: Gürcistan'ın, Federasyondan ayrılıp bağımsızlık ilan etmesinin Almanya'nın tavsiyesi üzerine olduğu bildiriliyordu. Bu nedenle Kafkasya Müslümanlarının da bağımsızlıklarını ilan etmeleri gerektiği; çünkü Gürcistan'ın bağımsızlığını Almanya'nın tanımına eş zamanlı olarak Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığının da tanınmasının, müttefiklere kabul ettirilebileceği hususlarına yer veriliyordu. Batum'a, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarihten sonra ki bir tarih olan 31 Mayıs'ta ulaşacak olan bu yazıda yer alan görüşler, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin politikasını yansıtıyordu²⁴. Muhte-

²¹ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 3.

²² A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 477.

²³ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 165-166.

²⁴ **A.g.e.**, s.195.

melen Kafkasya'daki Türklerin elini kuvvetlendirmek için, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarih olan 28 Mayıs'ta Talat Paşa, Batum'da Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhâlık Bey'den, Bakü Cemiyet-i İslâmiyesi tarafından toplanan Rus ve Ermeni mezalimi hakkındaki belgelerin İstanbul'a gönderilmesini istedi²⁵.

Yine aynı gün: 28 Mayıs 1918'de, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve bağımsızlık ilanını; Azerbaycan Hâriciye Nâzırı Mehmed Hasan Hâcînski, Osmanlı Murahhas Heyeti Başkanı Halil Bey'e sunduğu notada, "26 Mayıs saat 15.00'da Mâverâ-yı Kafkas Seym'i kendisinin feshedildiğini ilan ederek o gün saat 17.00'da Gürcistan hükümet oluşturarak bağımsızlığını ilan etmiş, bunun ardından Seym'deki Müslüman fraksiyonları dahi kendilerini Azerbaycan Meclis-i Millisi ilan ederek makâm-ı riyasete Resulzade Mehmed Emin Efendiyi intihap eylemişlerdir. Meclis-i Milli hemen Fethalî Han Hoyski Efendi'nin taht-ı sadâretinde Azerbaycan Hükümetini teşkil eylemiştir. Hariciye nezareti ile ticaret nezareti acizlerine havale edilmiştir. Durumu bilgilerinize sunar, Devlet-i Aliye ile andlaşma yapmak isteğinde bulunduğumuzu bildiririm"²⁶.demekteydi.

Fethali Han Hoyski imzasıyla gönderilen ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski tarafından Osmanlı Murahhas Heyeti Başkanı Halil Bey'e takdim edilen 30 Mayıs 1918 tarihli telgrafta; "İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, London, Roma, Washington, Sofya, Moskova, Tokyo, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, İstokholm, Kiev, Kristinya, Kopenhag Hariciye Nazırlarına: Azerbaycan Şura-yı Millisi Gürcistan'ın Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti Müttefikası'ndan ayrıldığı üzerine 28 Mayıs'ta Şarki ve Cenubi Kafkasya'dan ibaret bulunan Azerbaycan'ın istiklalini ilan ile Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesini teşkil eyledi. Keyfiyeti mezkureyi zat-ı alilerine bildirerek bunun kendi hükümetlerine tebliğini rica ederim. Azerbaycan hükümeti merkezîyesi muvakkaten Gence'de mukim buluncaktır"²⁷. deniliyordu. Bu belgeden de anlaşıldığı üzere Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Hoyski, Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'ın

²⁵ A.g.e., s. 193.

²⁶ A.g.e., s. 194.

²⁷ A.g.e., s. 197.

bağımsızlığını tanımasını; ayrıca İstanbul'un, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaları için müttefikleri nezdinde de girişimde bulunmasını talep ediyordu.

Azerbaycan Cumhuriyetiyle ilgili diğer bir açıklama da Azerbaycan Murahhas Heyeti Başkanı Mehmed Emin Resulzade'den geldi. O, İstanbul Konferansı'nın hazırlık aşaması sürerken; 17 Temmuz 1918 tarihinde verdiği demeçte: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan ettiğini belirtiyor ve konuşmasının devamında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ilişkin şu bilgileri veriyordu: 1- Cumhuriyet sınırları Bakü ve Gence eyaletleri ile Tiflis ve Revan Eyaletlerinin bir kısmını ve Zakatala Kazasını kapsamaktadır. 2-Cumhuriyetin yüzölçümü 100.600 kilometre karedir. 3- Nüfusu 3.400.000 civarındadır. Nüfusun %75 Türk Müslüman'dır. 470 bini Ermeni ve 270 bini diğer milletlerden oluşmaktadır. 4- Azerbaycan, parlamenter sisteme göre yönetilen bir hükümet olup 44 mebusan oluşan bir meclisi vardır. 5- Azerbaycan ordu, polis ve jandarma kuvvetlerinin teşkilatı tamamlanmaya çalışılmaktadır. 6- Cumhuriyetin Başkenti Bakü şehridir. Ama burası Bolşevik işgalindedir. Bu nedenle geçici başkent Gence şehridir. 7- Azerbaycan kaynak ve maden yönünden zengin bir ülkedir. Bu kaynakların en önemlileri Petrol, bakır ve pamuktur²⁸.

Görüldüğü üzere Enver Paşa'nın hedeflerinden biri gerçekleşmiş; Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Aslında Kafkasya, bu kapsamda da Azerbaycan politikası, Enver Paşa'nın, başlangıçtan itibaren planladığı ve yürüttüğü bir politikaydı. Doğu cephesinde savaşlar başlamak üzereyken, Rusya'nın arkadan çevrilmesi ve bağımsız Türk devletlerinin kurulmasını sağlayacağını düşündüğü bir plan yaptı. Bunu yerine getirmek için de Amcası Halil Bey'i görevlendirdi. Buna göre Halil Bey, İstanbul'da seçkin bir tümen teşkil edecekti. Tümen, İstanbul'dan Ulukışla'ya; buradan da Halep, Urfa, Mardin ve İran'a gidecek, Rus-İran sınırına erişilecekti. Oradan da Kafkas Azerbaycan'ına

²⁸ A.g.e., s. 344-345.

geçilecekti. Burada Azerbaycan Türkleri ayaklandırılacak; sonra Kuzey Kafkasya halkları da Ruslara karşı ayaklandırılacaktı. Sonuçta yeni bağımsız devletler kurulup Kafkasya'da Rus hâkimiyetine son verilecekti. Bu plan bir ütopya; ya da bir hayal gibi görülebilir²⁹. Ancak bu plan yapılmış Halil Bey de görevi uygulamaya koymuştu. Sarıkamış faciasından sonra Enver Paşa, Halil Bey'i, geri çağırırken; O, tümeniyle Urfa'ya ulaşmış bulunuyordu. Sonuçta bu görev yarım kaldı ve Halil Bey, Ulukışla'ya döndü. Orada Enver Paşa'yı karşıladı. Enver Paşa'nın ilk cümlesi, "*Kuvve-i külliye mahvoldu!*"³⁰ idi. Bu ifade, benim de büyük dedemin şehit düştüğü, Sarıkamış faciasının, sorumlu Komutanı tarafından tek cümleyle anlatımıydı. Bu harekât, felaketle değil de zaferle sonuçlanmış olsaydı; henüz savaşın başında yürürlüğe konan söz konusu politikanın sonuçlarını yazabilecektik. Ama bu politikanın tekrar yürürlüğe konulması savaşın sonuna denk gelecekti...

Bolşevik Devrimi sonucunda, Rus Ordusunun savaş dışı kalması ve Osmanlı Ordusunun da Güney Kafkas sınırlarına ulaşması, Türk topraklarını kurtarma politikasını yeniden canlandırdı. Enver Paşa'yı ve O'nun takipçisi genç subayları umutlandıran ve hayalden gerçeğe doğru bir yolculuğa çıkartan bu olaylardı. Ama beklenmedik bir dirençle karşı karşıya kaldılar. Bu sefer hem siyasi hem de askeri anlamda Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkan güç;-diğer devletlerin yanı sıra- müttefikleri Almanya oldu. Almanlar, Enver Paşa'nın Kafkasya politikasını, bir taraftan bağımlılık ilişkisini zedeleyen bir hareket olarak görürken; diğer taraftan ise bu politikayı, Almanya'nın Kafkasya'daki çıkarlarına aykırı buldular. Osmanlı diplomatları nezdinde bu rahatsızlıklarını kuvvetli bir şekilde vurgulamaktan da çekinmeyeceklerdi. Alman baskısı karşısında Enver Paşa, Alman Genelkurmay Başkanı Hindenburg'a, "*Ben böyle beklemiyordum, bu gece vazifemden istifa ediyorum.*"³¹. şeklinde yazmak zorunda kalacaktı. Bu Enver Paşa'nın

²⁹ Ş. S. Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978, s. 116-117. Ayrıca bk. **Halil Paşa'nın Hatıraları**, Derleyen Ş.S. Aydemir, Akşam Gazetesi, Ekim-Kasım 1967.

³⁰ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 117-118.

³¹ **A.g.e.**, s. 358.

ruh halini göstermesi yönünden de analiz edilmesi gereken bir cümledir.

Bu baskılara rağmen Enver Paşa'nın, hedeflerinden biri de Bakü'nün işgalden kurtarılmasıydı. Gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gerekse Kafkas İslam Ordusu'na gönderdiği telgraflarda: Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Azerbaycan içlerine doğru ilerlemesini durdurması ve Bakü'ye yönelik bir harekâtın yapılmayacağı konularında kesin emirler gönderdi. Aynı zamanda Kafkas İslam Ordusuna asker, silah ve cephane gönderilmemesi için Şark Orduları Grubu Komutanlığını açık bir şekilde uyarıyordu. Ancak bu uyarılar, gerçek niyeti gizlemek içindi ve gönderilen açık emirlerde yapılmıyordu. Yürütülen gerçek politika, kişiye özel olarak gizli kaydıyla gönderilen emirlerde yer alıyordu. Bunlarda Kafkas İslam Ordusunun ihtiyacı olan asker, silah ve cephanenin derhal gönderilmesini, ordunun her türlü hazırlıklarını ikmal ederek Bakü'ye karşı bir an önce taarruza geçilip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden bir an önce işgalden kurtarılması isteniyordu³².

Ama durum Türklerin aleyhine gelişmekteydi. Bolşeviklerin, Bakü'deki güçlerini gün be gün takviye etmelerinin yanında; bir İngiliz birliğinin, Bakü'nün yardımına geleceği yolunda duyumlar alınıyordu. Bir yandan düşmanın cepheden Bakü'ye doğru sürülmesi çabaları devam ederken; diğer yandan Ermeni çetelerinin kuzey ve güney yarıdan saldırılarını arttırmaları karşısında; 5nci Kafkas Tümeni'nin mevcut kuvvet durumuyla Bakü'yü kurtarmakta çok zorlanacağı görülmüştü. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın Şark Orduları Grubu'ndan takviye isteği Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirildi. Takviyenin 38nci Piyade Alayı ve dağ topçu taburuyla yapılabileceği konusundaki mütalaayı, Enver Paşa olumlu karşıladığını gizli kaydıyla gönderdiği emirle Şark Orduları Grubu Komutanı'na bildirmiş, ayrıca durumdan Nuri Paşa'nın da haberdar edilmesini istemişti. Buna karşılık Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına açık çektiği 1 Temmuz 1918

³² Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll. , K. 136, D. 385, F.16; ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3819, D. 6, F. 22. Bkz. N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 95.

tarihli telgrafta ise; ek kuvvet gönderilmesinin mümkün olmadığı bildiriliyor ve görevlerinin Bakü'yü ele geçirmek olmadığı; kuvvetlerin toplu halde tutularak, Bolşeviklerin Gence üzerine hareketlerini önlemek olduğu yeniden hatırlatılıyordu. Yine açık şekilde Şark Orduları Grubu Komutanlığına gönderdiği telgrafta ise; kendisinin izni olmadan Nuri Paşa'ya hiçbir şekilde kuvvet gönderilmemesini; Nuri Paşa için yola çıkarılan birliklerin geri çağrılmasını emrediyordu. Nuri Paşa'nın görevinin, kuvvetlerini topluca bulundurarak yalnızca Bolşeviklerin ilerlemesine engel olmak olduğunu tekrar vurguluyordu³³.

Almanya, bu görünürdeki politikadan şüphelenmiş olmalı ki, Azerbaycan'ın durumunu ve Türk Harekâtının hangi aşamada olduğunu yerinde görüp değerlendirmesi için bölgeye, İstanbul'daki subaylarından Feldman'ı gönderdi. Bunun üzerine Enver Paşa, 1-2 Temmuz 1918 tarihli ve Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya, gizli ve kişiye özel kaydıyla gönderdiği emirde; Batum'a gelecek Kafkasya'da çalışacak olan Harekât-ı Harbiye Şube Müdürü Feldman'dan mümkün olduğu kadar harekâtın hedefinin gizlenmesini ve O'nun yanlış bilgilendirilmesini istemiştir. Enver Paşa, Almanların Gence ve Bakü'de Türk birliklerinin bulunmasını istemediklerini bir kez daha belirttikten sonra, siyasi durum düzelineye kadar Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'da kalacağını ifade etmiştir. Ayrıca Nuri Paşa ile haberleşmeyi sürdürerek takip olunacak hareket tarzı konusunda her vakit kendisinin görüşünün sorulmasına lüzum olmadığını bildirmiştir. İstanbul'daki siyasi ve askeri durumun niteliğine göre Kuzey ve Güney Kafkasya'ya asker ve silah gönderilmemesi yolunda emirler vermek mecburiyetinde kalabileceğini belirten Enver Paşa; şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar asker, silah, cephane ve para göndererek, onun müşkilatını giderin ve Feldman

³³ Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 136, D. 628, F.16, 26, 26-1. Bkz. N. Yüccer, **a.g.e.**, s. 95-96.

oraya ulaşmadan bu meseleyi halledin aksi takdirde O'nun gelmesiyle bu işler çok zorlaşabilir şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur³⁴.

İşte bir taraftan bu zorluklarla mücadele eden Enver Paşa, yeni doğmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşı karşıya olduğu tehlikelerin farkındaydı. Bunu önlemenin tek çaresi, Türk askerinin bölgede bulunmasıydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk ve İslam kimliği ile yaşaması askeri bir güce dayanması ile mümkün olacaktı. O, bu politikasını gerçekleştirecek ve Almanya'yı da bu işten uzak tutmayı başaracaktı. Kafkasya'ya yönelik büyük güçlerin ilgisi de gözlenebilir durumdaydı. Bu ilginin temel nedeni Bakü petrolüydü. Alman Ordusunun petrol ihtiyacını karşılayan Romanya'daki rafinerilerin çoğu tahrip edilmişti. Ortadoğu'da bulunan petrol bölgeleri ise İngiltere'nin kontrolüne geçmişti. Bu nedenle Berlin'deki karar vericiler, gerek Alman sanayinin; gerekse ordusunun petrol ihtiyacını karşılayacak yeni kaynağın, Bakü petrolü olduğunu düşünüyorlardı. Kafkasya'da, Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin; yani iki müttefik devletin silahlı çatışmaya girmesinin en önemli nedenlerden biri bu olsa gerekir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Harekâtının temel nedeninin, Osmanlı Paşası(!) Liman von Sanders ekonomik olduğunu iddia etmiştir. Bu konuda O, "*Kafkasya'da maddi kazanç sağlamak bakımından çok gerçek bir yanı olan, Türklerin siyasi gayretlerinin ve çok sayıda Türk askerinin Transkafkasya ve Azerbaycan'a gönderilmesinin...*"³⁵ Filistin Cephesi'ndeki durumu olumsuz etkilediği eleştirisini not düşmektedir. Bizim burada dikkatimizi çeken husus, Sanders'in maddi kazanca vurgu yapmasıdır.

³⁴ Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3187, D. H-7, F.3-2, 3-3. Bkz. N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 96-97. Nitekim Ağustos ayı sonlarında Almanlar tarafından Bakü'nün sadece Alman birlikleri tarafından işgal edilmesi gündeme gelmiştir. Almanya 27 Ağustos 1918'de Sovyet Rusya ile tüm Kafkasya'yı ve Bakü petrolünü ilgilendiren bir antlaşma yapmış. Bakü Bolşevikleriyle yakınlaşma içine girmiş, Ermenilere uçak vermişti. Batum-Tiflis-Gence demir yolunu Osmanlı asker sevkiyatına kapatarak; ordunun takviyesine engel olmuştu. 5 Ağustos 1918 birinci Bakü taarruzunda Türk birlikleri cephanesizlik yüzünden başarısız olmuştu. Bunda Almanya'nın katkısı büyüktü. Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3821, D. 15, F.34.

³⁵ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 348-349.

Bu yansıtma psikolojisiyle açıklanabilecek bir değerlendirmedir. Kafkas Harekâtının hiç şüphesiz ekonomik beklentisi olsa da siyasi beklentisinin daha kuvvetli olduğu aşîkârdır. Yine Sanders, “*Başka bir kandan da Almanya'nın Transkafkasya'daki ticari hedeflerinin, Türklerin panislam planları*³⁶ *nedeniyle büyük ölçüde bir Alman Türk zıtlaşmasına sebep olduğu haberini aldım...*”³⁷ demektedir. Ancak bu bilginin dayandığı kaynağın doğruluğunun da şüpheli olduğunu not düşmektedir. Özet olarak söylemek gerekirse Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları Türkiye'nin Kafkas Harekâtına karşıdır. Bunu da doğal görmek gerekir. Çünkü onlar, Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un çıkarlarına değil Berlin'in çıkarlarına uygun faaliyet göstermektedirler. Olayın bu boyutu, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk subaylarının yönetime yaptıkları uyarı yazılarıyla tarihte yerini almıştır.

Almanlarla Kafkasya'da yaşanan söz konusu gerginliği, Osmanlı yönetimi, diplomasi ile çözme politikasından yanaydı. Bu yolda bir dizi görüşmeler de gerçekleşti. Ancak Berlin ile İstanbul arasında başlayan karşılıklı suçlamalar, protestolar bu arada Alman Genelkurmay'ının baskıları ve tehditleri ile Enver Paşa'nın istifa kozunu ileri sürmesi, gerginliğin turmandığını göstermişti. Anlaşmazlık Osmanlı 9uncu Kafkas Tümeni'ne bağlı birliklerle; Alman askerlerinin 10 Haziran 1918 günü, Vorontsovka'da muharebeye tutuşması ve Enver Paşa'nın, Nuri Paşa'ya karşısına mukavemet eden herhangi bir Alman birliği çıkması halinde; ateş etme emri vermesi noktalarına kadar ulaştı³⁸.

³⁶ Enver Paşa'nın düşünce sistemini, tek başına Panislamizm ideolojisi oluşturmamakla birlikte, bu ideolojinin, Enver Paşa'nın politikalarında çok önemli bir yer işgal ettiğini söylemek gerekir. Örneğin bkz. H. C. Yalçın, **Tarihi Mektuplar**, Tanin, 16 Ekim 1944-1945.

³⁷ Sanders, metnin devamında, “*Türk hükümeti Brest -Litovks Antlaşması'nın hükümlerinden daha ileriye giden Transkafkasya'daki taleplerini, Sefir Baron von Wangenheim'in 1914 yılındaki gerçekliği şüpheli bir yazısına dayandırıyor. Türk hükümeti bu yazıdan, harbe giriş bedeli olarak Batum, Kars ve Ardahan'ın verileceğinin kabul edildiği ve bundan, Rusya'nın çöküşünden sonra oralarda daha fazla toprak edinmesi gerektiği sonucunu çıkarıyordu.*” demektedir. Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 365.

³⁸ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 464-472.

Bölgeden gelen haberlerde, Gürcülerin bir kısım Alman kuvvetlerinin katılmasıyla Sadaklı istikametinden güneye doğru ilerleyerek mukavemet eden İslamlarla muharebe etmekte ve köyleri yakmakta oldukları ve bunu yapmaktaki amaçlarının Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasındaki bağlantıyı kesmek olacağı bildirilmekteydi. Bunu destekleyen diğer bir belge, Siyasi Kısım Amiri Binbaşı İsmail'in 29 Haziran 1918'de, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıdır. Bunda: Gürcistan'da uygun bir zemin bulan Almanya, ilerideki siyasi ve iktisadi çıkarlarını şimdiden elde etmek ve sağlamlaştırmak amacıyla Gürcülerin aleyhimize beslenen arzularına uygun hareket etmekte olduğu ve bir taraftan Bakü havalisine de el atmak ve bu düşünce ile bize büyük bir bağlılık gösteren Azerbaycan halkının nazarında Osmanlı nüfuzunu kırmak girişiminde bulunduğu anlaşıldığından ileride onarılması ve düzeltilmesi son derece zor bir duruma gelmesi olası olan bu sorunun, şimdiden diplomasi yoluyla engellenmesi mümkün ise uygun bir şekilde faaliyete geçilmesi önerisinde bulunuluyordu³⁹. Enver Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 30 Haziran 1918 tarihli yazıda da: Şark Orduları Grup Kumandanlığından, Vorontsovka havalisi Müslümanlarının silahlarını toplamak bahanesiyle Alman alaylarının yağma, ihrak ve tahribat icra etmekte oldukları bildiriliyor. Bu duruma karşı acilen siyasi teşebbüste bulunulması isteniyordu⁴⁰.

Bu talepler üzerine diplomatik alanda görüşmeler gerçekleşiyor; Berlin Sefiri Hakkı Paşa, gönderdiği 1 Temmuz 1918 tarihli telgrafta, yaptığı görüşmeye ait bilgileri şu şekilde aktarmaktadır: "...*Bulgaristan ve Kafkas meselesinde hakkımızda reva görülen muamele, dışişlerinde Almaya bizden edecek istifadeyi etmiş ve Almanya bize önem vermemeye başlamış duygusu uyandırmaya başlamış ve maalesef bazı olaylar bu duyguyu takviye etmiştir...* Geçende General Lüdendorffun bize karşı hiddeti ve Osmanlı ordusundan bütün Alman asker ve subayını çekme tehdidi ve ayrıntısı, Enver Paşa

³⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, s. 300.

⁴⁰ A.g.e., s. 301.

tarafından bilinmektedir. Bunun Alman haricisince hoş görülmediğini anladım... Almanya'nın Kafkasya'da bize adeta düşman muamelesi eylemesi pek çok teessüf ve hayretimizi mucip olduğunu söyledim. Nazır da bu babda beyanı teessüf etti ve General Lossow'un askerlikle diplomatlık gibi iki vazife-i muhtelif arasında belki muhafaza-ı muvazene etmemiş olacağını.."⁴¹. söyledikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin Kafkasya hakkındaki niyetini ve uygulayacağı politikaları, Almanya ile görüşerek birlikte kararlaştırmayıp; yeni yeni teşebbüslerde bulunup Almanya'yı emrivaki karşısında bırakmaya teşebbüs ettiğini; durumun böyle devam etmemesini ve ortak bir düşünceye ulaşılması gerektiğini söylemiştir. Kendisi de iki devlete ait iki çok farklı projeye katılmanın çok anlamsız olduğunu söylediğini; O'nun da projeler üzerinde görüşülerek birleştirilebileceğini; bunun yapılmadığı için Osmanlı Hükümeti'ni suçladığını aktarmaktadır. Bu görüşme sonunda ortak bir projede uzlaştıklarını ve bunun için devletten talimat isteyeceğini bildirmektedir.

Daha sonra Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi, Almanların, Gürcü Hükümeti'ni en üst boyutta desteklediğini; Ermeni Hükümeti'ne de aynı şekilde davrandığını; ancak Azerbaycan için pek faaliyet görmediğini bildiriyor. Buna rağmen ısrarımız sonucunda, Azerbaycan kurulduktan sonra bir dereceye kadar kabul ettirilebileceği düşüncesinde olduğunu aktarıyor. Ayrıca Kafkasya'da Türk birliklerinin daha fazla ilerlemesinin hiç hoş görünmediğini; Almanların yardımına muhtaç olduğundan ve kuvvetleri bu şekilde dağıtmanın kesinlikle uygun bulunmadığını... Hazar Denizi'nden Türkistan'a erişmek gibi bir düşüncenin olmadığını kesin olarak söylediğini vurguladıktan sonra; bu olasılığın Almanlarda büyük endişe yarattığını... Almanya'nın Bakü'ye ne şekilde olursa olsun askeri harekâta kesinlikle karşı olduğunu bildiriyor. Almanların Kafkasya için Rusya'yı ikna etmeye çalışacakları; Rusya rıza göstermedikçe hükümetlerin bağımsızlığının tanınmayacağı bilgilerini verdikten sonra yazısını, "*Almanya bizsiz çok şey yapabilir. Biz Almanya'sız bir şey yapamayız*"⁴² cümlesi ile bitiriyor. Bu

⁴¹A.g.e., s. 305-307.

⁴² A.g.e., göst. yer.

cümle, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu herhalde en net şekilde ortaya koymaktadır...

Harekâta geri dönecek olursak; Nuri Paşa bu görev ve yolculuğu ile ilgili şu özet bilgiyi vermektedir: "Esasen Kafkas Müslümanları tarafından Ekim 1917'de, yardım istemek için bir heyet Musul'a ve 1918 Mart'ında da diğer bir heyet Batum yolu ile İstanbul'a gönderilmişti. VI. Orduda, vaziyeti tetkik için Musul'dan üç subayı, Kafkas Murahhas Heyetine katarak Kafkasya'ya yollamıştı. Bu sırada Kafkasya'da teşkilat yapmak görevi birkaç zata teklif edilmiş neticede bana verilmişti. 20 subaydan oluşan bir heyetle yola çıkmış ve 25 Mart 1918'de Musul'a varılmıştı. Orada VI. Ordu tarafından gönderilen Topçu Teğmen Muzaffer Bey'i görevden dönmüş bulduk. O'na göre Kafkasya'da teşkilat için zemin mevcuttu. 18 Mart 1918'de Bakû'de Ermeniler ve Ruslar tarafından Müslüman ahaliye katliam yapıldığı tespit edildiğinden hareketimizi çabuklaştırmak gerekiyordu. Kadromuzu kısmen VI. Ordudan tamamlayarak 8 Nisan 1918'de Musul'dan ayrıldık. Yoldaki iâşe zorluğu yüzünden, yirmişer, otuzar kişilik kafiye halinde 9 Mayıs 1918'de Revandiz, 12 Mayıs 1918'de İran'da Savuşbulak'a ve 23 Mayıs 1918'de Tebriz'e vardık. 25 Mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek 3 Haziran 1918'de Aras nehrini geçtik.."⁴³. denilmektedir. Burada verilen tarihin hatalı olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Nuri Paşa'nın Gence'ye 25 Mayıs'ta ulaştığı bilinmektedir⁴⁴.

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Enver Paşa 1918 yılının ilk aylarında, Kafkas İslam Ordusunun kuruluşunu başlattı. Söz konusu ordunun komutanlığına da, bu sıralarda Libya kıyılarında, Mısırata Cephesi Komutanı olarak görev yapan kardeşi Nuri Bey'i getirdi. Gürcistan Almanya'nın verdiği destekle bağımsızlığını ilan etmişti. General Baron von Kress, yanında kalabalık sayıda Alman subayı ve memuruyla Tiflis'e gönderildi. Arkadan von Kress'in emrine

⁴³ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 361.

⁴⁴ N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 166.

verilen Alman birlikleri gönderildi ve bunlara zırhlı trenler de tahsis edildi⁴⁵.

Çarlık Rusya'sı Dönemi'nde üvey evlat muamelesi gören; askeri ve kültürel açıdan, kendisini geliştirmesine olanak tanınmayan Azerbaycan'ın bu süreçte, tek destekçisi Osmanlı Devleti idi. Yukarıda anlatıldığı üzere, Müttefik Almanya bile Gürcistan ve Ermenistan'ı desteklerken Azerbaycan'a aynı yakınlığı göstermiyordu. Azerbaycan'ın yaşayabilmesi için askeri destek şarttı. Bunu da Osmanlı Devleti sağlayacaktı.

Belirtildiği üzere Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hâcînski'nin, 1 Haziran 1918 tarihli, Osmanlı Devleti'ne iletilmek üzere, Batum Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden Murahhas Heyeti'ne gönderdiği emirde, Bakü'de meydana gelen Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı saldırıları ve Türklere karşı yapılan katliamları ortaya koyduktan sonra, "...Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Cumhuriyeti miyânında bağlanan muhâdenet ahidnâmesinin (4)'ncü maddesine⁴⁶ binâen zât-ı devletlerine mürâca'atla Hükûmet-i Seniyye'nin kuvâ-yı askeriye-i osmaniye vâsıtasıyla Bolşevik eşkıyâ çetelerinin tenkîl ve te'dîbi bâbında hükûmet-i metbû'ama yardımda bulunmalarını istid'âyâ cesâret ederim. Azerbaycan ahâlîsinin muktedir ve hayırhâh hemsâyeleri bulunan Türkiye Devlet-i Muazzaması'na karşı vâki' olan bu istimdâdlarının kâbul edileceğine kanâ'atimin ber-kemâl olduğu ile ihtirâmât-ı fâ'ikamın kabulünü ricâ eylerim"⁴⁷. denilerek askeri yardım talebinde bulunuluyordu. Yardım istendiğinde, henüz söz konusu antlaşma imzalanmamış olup taslak halindeydi. Bundan da durumun ne kadar acil olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasın-

⁴⁵ Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 333. Liman von Sanders bu konuda: "Askeri Misyon, Eylül ayının başında İstanbul'dan bana, Bakü ile ilgili Alman Rus Antlaşması hakkında Türk basınının çok sert yazılar yazdığını ve Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsız bir tampon devlet olarak tesisi için Almanya'nın aracılık yapmasını istediğini bildirdi." Demektedir. Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 365.

⁴⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 221.

⁴⁷ **A.g.e.**, s. 211-212.

daki adı geçen antlaşma metnin, 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalandığını belirtmiştik. Yukarıda işaret edilen Antlaşma'nın 4. Maddesine göre, Azerbaycan Hükümeti, iç güvenliğini sağlamak için Türkiye'den askeri yardım isteğinde bulunabilecekti ki, metin henüz imzalanmadan Azerbaycan Dışişleri Bakanı tarafından bu talep Osmanlı Devleti'ne iletilmişti⁴⁸.

Bundan sonra da iki devlet arasında ikili antlaşmalar yapıldı. 14 Temmuz 1918'de Gence'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında demiryolları, limanlar ve petrol kaynaklarının kullanımı hakkında imzalanan anlaşmalara göre, 5 maddelik birinci anlaşmayla Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı demiryolları, bahriye, nakliye vasıtalarının petrol ve benzeri gibi ihtiyaçlarını karşılamayı kabul etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan Hükümeti'ne 500 bin lira avans verilecektir. Yedi maddelik ikinci ve 24 Temmuz'da yapılan üçüncü anlaşmayla ise Azerbaycan demiryolları 5 sene boyunca, Osmanlı Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kullanımına tahsis edilmiştir⁴⁹.

Siyasi alandaki gelişmeler, askeri alandaki gelişmeler kadar hızlı değildi. 14 Ağustos 1918 tarihli tezkerede yer alan bilgilerde, Mehmed Emin Resulzade, Batum Antlaşması'nın Azerbaycan Milli Meclisi tarafından onaylanmış olmasına rağmen hala iki devlet arasında teati edilmediğini ve Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadığını bildirilmekteydi⁵⁰. Acaba siyasi otorite ile askeri otorite arasında görüş farklılığı mı vardı? Enver Paşa, 7 Eylül'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Bakü Harekâtının Osmanlı Karargâh-ı Umumiyesi'nin emriyle değil Nuri Paşa'nın şahsi teşebbüsüyle meydana geldiğini bildirmesi bu anlamda ilginçtir⁵¹.

⁴⁸ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II**, (1575-1918), Ankara, 1993, s. 472, 221.

⁴⁹ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 340-342

⁵⁰ **A.g.e.**, s. 393.

⁵¹ **A.g.e.**, s. 424.

Diğer taraftan Bakü petrollerini, kırmızıçizgisi olarak gören Sovyet Rusya'nın ekonomisi zor durumdaydı. Rus sanayinin çarklarının döndürebilmesi için petrole ihtiyacı vardı. Bolşevikler iktidara geçer geçmez, Kafkasya'nın özellikle de Bakü'nün elde tutulabilmesi için; Ermeni asıllı Stephan Şaumyan, olağanüstü yetkilerle donatarak Kafkasya'ya göndermişlerdi. Şaumyan, Bakü'deki Ermenilere ve Rus asker ve işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918'de bir hükümet darbesiyle, Bolşevik rejimini kurmuştu⁵². Bunu takiben tarihe "Mart Olayları" olarak geçen ve üç gün süren katliam sonunda, 20.000 Azerbaycanlı Türk, Ermeni ve Ruslar tarafından acımasızca öldürülmüştü⁵³. Bölgede çanlar Türkler için çalıyordu. Acil önlem alınmazsa daha korkunç sonuçların yaşanma olasılığı son derece kuvvetliydi ve bu, bilinmeyen bir durum da değildi.

Enver Paşa'nın bölgede bağımsız Türk-İslam devletleri oluşturma ülküsünün karşısında öncede belirttiğimiz gibi; sadece Ruslar, İngilizler ya da Ermeniler yoktu. Kendi müttefikleri olan Almanlar da, Osmanlı Devleti'nin karşı safında yer alıyordu. Almanlar, Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya'da ve özellikle Bakü petroleri üzerinde söz sahibi olmasından rahatsızlık duymaktaydı. Almanya, Menşevik Gürcistan'ın koruyuculuğunu üslenerek, bölgede oyun kurucu olmak istedi. Öyle ki, Tiflis yolunda Kutayis'te bağlaşıklık Alman ve Osmanlı birlikleri arasında çatışma yaşandı. Osmanlı kuvvetleri, Gürcü ve Alman kuvvetlerini geri püskürttü. Karşılıklı esirler alındı, kayıplar verildi. Bunun üzerine Sovyetler, Almanya ile anlaşarak Türkleri durdurmak istedi. İngiltere de bu sürecin içinde yer alıyordu⁵⁴. İran'daki İngiliz kuvvetleri, Ermenilerin çağırısı üzerine Bakü'yü işgal etmek için harekete geçtiler. Bunun üzerine İngiliz askeri harekâtının önünü kesmek için 9uncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Urmiye Gölü civarını ve Tebriz'i işgal etti. Kısa süre sonra da Kafkas İslam Ordusunun Bakü üzerine harekâtı başlayacaktı. Bakü'de üslenmiş olan Kızıl Ordunun

⁵² A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 478, 479.

⁵³ M.K. Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 129.

⁵⁴ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 26. A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 529.

13.000 kişilik Birinci Kafkas Kolordusu içinde Ermeniler de yer alıyordu⁵⁵.

Bu arada Bakü Harekâtını⁵⁶ gerçekleştirecek olan Kafkas İslam Ordusunun takviyesine devam ediliyordu. 5nci Kafkas Tümeni, 4 Haziran'da, Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusuna katılmak üzere Azerbaycan'a hareket etti. Ki, 5nci Kafkas Tümeni ile 15nci Piyade Tümeni, Kafkas İslam Ordusunun ana gövdesini oluşturacaktı. 26 Haziran 1918'de cereyan eden muharebede Bolşevikler ağır kayıplara uğradılar⁵⁷. Olayların bu yönde gelişmesi, Sovyet Rusya'yı telaşlandırdı. Moskova'nın Berlin Büyükelçisi Adolf Joffe'nin çabaları sonunda Bolşevikler, Türk ilerleyişini durdurmak için Almanya'ya başvurdular. Berlin Hükümeti'nin petrol karşılığında Türkleri durduracağı yolundaki önerisi Lenin tarafından derhal kabul edildi. Bu durum, 27 Ağustos'ta Brest-Litovsk Barışının ekinde yer almakla birlikte uygulama alanına sokulamadı⁵⁸.

5 Temmuz'da Türk ilerleyişi Gökçay İstasyonu'nda durduruldu⁵⁹. Ama Kafkas İslam Ordusu birlikleri tekrar taarruza geçerek Bakü'ye doğru ilerlemeye devam etti. 23 Temmuz'daki Türk kuvvetlerinin bulunduğu konum, Bakü'ye yetmiş kilometre uzaklıkta bulunuyordu⁶⁰. 25 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında, Stalin'in kesin emrine, Şaumyan ve arkadaşlarının muhalefetine rağmen Bakü'yü savunmak üzere İngilizlerin davet edilmesine karar verildi. Bakü Sovyeti'nde Bolşevikler iktidardan düşürüldü. Bakü küçük bir İngiliz kıtası tarafından işgal edildi⁶¹. İngilizleri Bakü'den süratle çıkarma kararıyla Hindenburg, Maverayı Kafkasya'ya iki Alman tugayı göndere-

⁵⁵ T. Swietochowski - Y. A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 181.

⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. N. Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

⁵⁷ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 532.

⁵⁸ T. Swietochowski - Y. A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 182-183.

⁵⁹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 532.

⁶⁰ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3823, D. 22, F. 76.

⁶¹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 534, 535, 536.

rek, bunların sadece Türklere yardım etmesini değil; Bakü petrol yataklarını işgal etmelerini de istedi. Sonuçta Enver Paşa, bu yardım teklifini kabul etmedi⁶².

Kafkas İslam Ordusu, 5 Ağustos tarihinde başlayan Birinci Bakü Taarruzunda, ağır kayıplar verdi⁶³. Bu harekâta, İngiltere ve Rusya'nın karşı olmalarının yanında; yukarıda detayıyla ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da karşıydı. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in verdiği 29 Temmuz 1918 tarihli notada, birleşik Alman Türk kuvvetlerinin Bakü'ye ilerlemesinin Brest-Litovks Antlaşması'na aykırı olduğunu belirterek harekâtın durdurulmasını istemişti⁶⁴. Yalnız notada işaret edilen Osmanlı-Alman ortak harekâtı söz konusu değildi. Enver Paşa'nın politikası, bu işe Almanların karıştırılmasını öngörmüyordu. Moskova'daki Alman temsilci de bu işten Almanya'nın haberinin olmadığını Rus muhataplarına ilettili. Almanya'nın, yeni unvanı Başkomutanlık Erkanı Harbiye Reisi olan Enver Paşa, üzerindeki baskıları da günden güne artmaktaydı⁶⁵. Almanya da Bakü Harekâtında yer almak istiyordu. Bu nedenle de bir an önce Bakü'nün, Türk kuvvetleri tarafından işgalden kurtarılması gerekiyordu⁶⁶. Durumu acil hale getiren diğer bir husus ise, İngiltere'nin tutumuydu. Azerbaycan'ın petrol ve bakır kaynaklarını ele geçirmek isteyen İngiltere, Bakü'ye asker göndermişti. Ermeniler, bu kuvvetin takviye edileceğine inanıyordu ve İngilizlerin desteğiyle Azerbaycan topraklarından pay alma umudunu taşıyorlardı⁶⁷.

Artık kesin sonuçlu bir taarruzun gerçekleştirilmesi gerekiyordu. İkinci Bakü Taarruzu öncesinde Kafkas İslam Ordusu takviye edildi. Taarruza katılacak kuvvetler: Mürsel Paşa komutasındaki 5nci Kafkas Tümeni; Kurmay Yarbay Süleyman İzzet komutasındaki, 15nci Pi-

⁶² T. Swietochowski - Y.A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 187.

⁶³ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BAF Koll., K.1, D.1, F. 1-31.

⁶⁴ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s.381-382.

⁶⁵ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K.3830, D.5, F. 113.

⁶⁶ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K.3821, D.5, F. 34.

⁶⁷ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K. 3819, D.6, F. 69-2; K. 3822, D.13, F. 3.

yade Tümeni; Albay Cemil Cahit komutasındaki Güney Grubu Birlikleri ve Yarbay Halim Pertev komutasındaki Azerbaycan milli kuvvetlerinden oluşan ve Güney Grubu'nda yer alan 4ncü Alay'dan oluşuyordu⁶⁸.

Türk kuvvetleri, 14 Eylül'de Bakü'ye taarruza geçti. İngiliz, Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı savaşıyordu. General Dunsterville, şiddetli Türk hücumu karşısında kuvvetleriyle birlikte şehri terk etti. 15 Eylül 1918'de Bakü, Rus ve Ermeni mukavemeti de kırılarak, Türk kuvvetlerinin eline geçti⁶⁹. Nuri Paşa, Bakü'nün işgalden kurtarılmasından sonra Enver Paşa'ya bir rapor göndererek, Bakü'nün ele geçirilmesi esnasında ve sonrasında yaşanan olaylarla ilgili bilgi vermiştir⁷⁰. Bakü kurtarıldıktan sonra Dağıstanlıların da Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine, askeri harekât bu alanda sürdü. 13 Ekim'de, Şimali Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Böylece Azerbaycan ve Dağıstan'da bağımsız iki devlet kurulmuş oldu⁷¹.

Kafkasya'da gerçekleşen bu olumlu gelişmelerin yanında, Birinci Dünya Savaşı'nın, Merkezi devletlerin yenilgisiyle sonuçlanacağı anlaşılmıştı. Enver Paşa, 13 Ekim 1918'de İslam Ordusu Komutanlığı'na çektiği telgrafta, bu iki bağımsız devletin ayakta kalabilmesi için "Şarki Kafkas Hükümeti" adı altında birleşerek bir İslam hükümeti kurmalarını; ya da acilen konfederasyona gitmelerini sağlayacak tedbirlerin alınması emrini verdi. 16/17 Ekim 1918'de çektiği ikinci telgrafta, bu konu üzerinde daha detaylı bir şekilde durmaktaydı. Nuri Paşa bu doğrultuda çalışmalara başladı. Ancak iki cumhuriyet arasındaki mezhep ayrılığı; bu birleşmenin gerçekleşmemesinde önemli rol oynadı⁷².

⁶⁸ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3821, D.15, F. 65-4.

⁶⁹ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3828, D. 43, Fih, 1-1.

⁷⁰ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3820, D. 12, Fih, 54.

⁷¹ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 540-542.

⁷² M. Taylan Sorgun, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülmare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, Yaylacılık Matbaası, İstanbul, 1972, s. 247-250.

Bakü'nün Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesi, Sovyetlerin Büyük tepkisine yol açtı. Ruslar bu durumun Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı olduğunu iddia ettiler. İttihat Terakki yönetimi ise Sovyetlerin, Brest-Litovsk'ta bölgenin güvenliğini sağlayacaklarına dair verdikleri taahhüdü yerine getirmediği için Bakü Harekâtına mecbur kaldıkları savunmasında bulundular. Daha önce de belirtildiği üzere, Rusya'nın tepkisinin şiddetli olmasının temel nedeni, Bakü'nün zengin petrol yataklarına sahip olmasıydı. Bu tepkide, yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olan geniş Türk topraklarının elden çıkma olasılığının, yarattığı endişe de ayrı bir araştırma konusudur. Rus Sovyet Hükümeti, 16 Eylül 1918'de Bakü'nün boşaltılmasını istedi⁷³. Bunun geri çevrilmesi üzerine Çiçerin, 19 Eylül 1918'de Türk Sovyet ilişkilerinin kesilmesine dair Joffe'ye gönderdiği notayı, 20 Eylül 1918'de radyo-telgrafla yayımlayarak⁷⁴; Türkiye açısından Brest-Litovsk Antlaşması'nı feshettiğini ilan etti⁷⁵. Osmanlı Devleti, Rusya'dan bazı çıkarlar elde edebilmek için 21 ve 22 Eylül'de Talat Paşa, Moskova'nın Berlin Elçisi Joffe ile görüştü. Ancak bu girişimden, Joffe'nin Bakü'nün Ruslara tesliminde ısrar etmesi nedeniyle sonuç alınmadı⁷⁶.

Savaşın sonunda Rıfat Paşa'ya İstanbul'dan gelen talimatta, Türk kuvvetlerinin derhal Kafkasya'dan çıkacağını bildiren bir protokol yapması isteniyordu. Durum Joffe'ye bildirildi⁷⁷. Ancak Çiçerin, bununla yetinmeyerek Türk kıtalarının derhal Sovyetlere teslim edilmesini istedi⁷⁸. Talat Paşa ise, Bakü'yü Ruslara değil; milli Azerbaycan Hükümeti'ne teslim etmek istiyordu. Bu uyuşmazlıktan ötürü söz konusu protokol yapılamadı⁷⁹. 3 Ekim'de Rıfat Paşa Joffe'ye, Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmeye başladıklarını bildirdi. Oysa o tarihte,

⁷³ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 4.

⁷⁴ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 551.

⁷⁵ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 4.

⁷⁶ A. N. Kurat, **aynı eser**, s. 554, 555.

⁷⁷ **A.g.e.**, s. 559.

⁷⁸ **A.g.e.**, s. 560.

⁷⁹ **A.g.e.**, s. 560, 561.

bazı birliklerin, Bulgar bırakışmasından sonra Trakya'yı korumak için geri çağrılmış olmasına rağmen, birlikler Bakü'den Dağıstan'a doğru ilerlemeye devam ediyordu⁸⁰.

3 Ekim haberi sonrasında Sovyetler, Türkiye'nin üç devletle Batum'da yaptığı anlaşmalardan güç alarak Gürcü topraklarını ilhak ettiğini iddia etti. Arkasından da Brest-Litovsk Barışını öne sürerek Ahışa ve Ahılkelek ile Gümrü'nün iade edilmesini istedi⁸¹. 6 Ekim'de Ahmet Nesimi Bey'in -Sovyetlerin 20 Eylül tarihli notasına cevap niteliği taşıyan- G.V. Çiçerin'e gönderdiği notada, Sovyetlerin Brest-Litovsk Barışı'ndaki hükümleri yerine getirmediği ileri sürülüyor bölgedeki Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak amacıyla askeri harekâta başvurulduğu açıklanıyordu. Sonunda Osmanlı Ordusuna Brest-Litovsk sınırına çekilmesi emri verildiği ifade ediliyordu. Bu Sovyetlere gönderilen son Osmanlı notası oldu⁸².

7 Ekim'de Lenin, Joffe'ye gönderdiği telgrafta, Bakü'nün direk Sovyetlere teslim edilmeden, Osmanlı Devleti ile hiç bir protokol imza edilemeyeceğini bildirdi. Lenin bu sıralarda Bakü konusunda gizli bir Türk-İngiliz antlaşmasından da şüphe etmekteydi⁸³. Çiçerin'den, Ahmet Nesimi Bey'e 10 Ekim'de gelen notada, Bakü Harekâtının haksız olduğu iddia ediliyor; Bakü'nün Sovyet Rusya'ya teslim edilmesi tekrar isteniyordu⁸⁴. 14 Ekim'de Kafkas İslam Ordusu, Dağıstan'da Petroska'ya taarruz halindeydi. 9uncu Ordu ise Tebriz, Hoy, Nahçıvan, Serderabad, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'a yayılmış durumdaydı. Ahmet İzzet Paşa 24 Ekim 1918'de, Kafkasya'daki birliklere, Brest-Litovsk'ta saptanan sınırlara geri çekilmeleri emrini verdi. Bundan üç gün sonra da yani 27 Ekim'de isteyenlerin Azerbaycan'da kalabileceğini bildirdi⁸⁵.

⁸⁰ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 33.

⁸¹ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 559.

⁸² S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 92-94.

⁸³ **A.g.e.**, s. 33.

⁸⁴ **A.g.e.**, s. 95-97.

⁸⁵ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 7.

Ancak burada kalanlar da İngilizlerin isteği ve baskısı üzerine geri çağrılacaktır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 15inci maddesi, Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsamaktadır. Yine aynı madde ile Bakü'nün Müttefiklerce işgaline, Osmanlı Devleti'nin hiçbir biçimde karşı çıkmaması da sağlanmıştı⁸⁶.

Aydemir, Enver Paşa'ya ilişkin, "*Enver Paşa Romantik miydi? Hayır! Bir Hayalperest miydi? Belki... Fakat şüphe yok ki, kararlarında sınırsız bir İhtiras Adamıydı. Eğer Çağ, başka bir Çağ olsaydı, eğer Çağın akımları, bu Çağın akımları değil de Dünya, Ortaçağ şartları içinde bulunsaydı, belki Enver Paşa da o gün orada ve bir Adı z olarak çıktığı yolda, bir gün, belki bir Sevüktekin, bir Gazneli Mahmut ya da bir Selçuk veya Timur olur, çıkabilirdi. Hem de henüz 38 yaşındaydı..*"⁸⁷. değerlendirmesini yapıyor.

Gerçekten de Enver Paşa sınırsız bir ihtiras adamıydı. Şartlar ne olursa olsun hedefleri peşinden koştu. Bu coğrafyayı yeni bir başlangıç olarak gören Enver Paşa, yenilginin kesinleşmesi üzerine İttihat Terakki liderleri ve ileri gelenleriyle birlikte İstanbul'u terk edip Almanya'ya gitmek üzere yola çıktıklarında⁸⁸; Kafkasya'ya geçmek için Ak-mescit istikametinde, arkadaşlarından habersiz trenden ayrılacak; ama bu ilk teşebbüsü olumsuzluklarla sonuçlanacaktı⁸⁹. O, ülküsünü hiçbir zaman terk etmeyecek; yaşamını da Türklerin anayurdunda Türkler için özgürlük savaşı verirken yitirecekti...

Sonuç

Enver Paşa, Büyük Savaşın, esaret altındaki Türk-İslam dünyasının kurtuluşu için yeni fırsatlar yaratacağını düşünüyordu. Nitekim bu düşüncesini savaşın başından itibaren zaman zaman uygulamaya koydu. Ama bu politikasının somut sonuçlar doğurduğu coğrafya bu araştırmanın da kapsamını oluşturan Kafkasya oldu.

⁸⁶ İ. Sosyal, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁷ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s.474.

⁸⁸ Bkz. S. Yüceer, "Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918-1922)", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 24, s. (71-87), Gnkur. Yayınları, Ankara, 1988.

⁸⁹ **A.g.e.**, s. 464-472.

Her şeyden önce Osmanlı Devletinin Kafkasya'da gerçekleştirdiği askeri harekât, gerek olduğu süreçte; gerekse daha sonraki gelişmeler bakımından olumlu sonuçlar doğurmuştur. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmişti. Cumhuriyetin yaşayabilmesi için askeri güce ihtiyacı vardı. Aksi halde büyük devletlerin yanında Gürcistan ve Ermenistan'ın paylaşım alanı olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Azerbaycan Türkleri, özellikle askeri açıdan Çarlık Rusya'sı tarafından stratejik kaygılar nedeniyle geri bırakılmıştı. Bir orduya sahip değillerdi. Devletin bu eksikliği Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu politikalar sonucunda giderildi. Azerbaycan milli kuvvetlerinin de içinde bulunduğu Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtı ve Bakü'yü işgalden kurtarması, bölge halklarına Azerbaycan'ın askeri gücü olarak yansdı. Bakü'nün kurtuluşunun, bu kentten Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kalıcı başkenti olmasındaki oynadığı önemli rol yadsınmaz. Bu dönemde Azerbaycan'ın kuruluşuna ve kurtuluşuna verilen katkı ve kurulan yakın ilişkiler, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde de devam edecektir.

Kaynakça

Arşivler

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı Arşivi.

Kitaplar

Aydemir, Şevket Süreyya, **Enver Paşa 1914-1922**, c. III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1978.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Yayına Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı, C. II, Gnkur Yayınları, Ankara, 1993.

Butbay, M. **Kafkas Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990.

- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II, (1575-1918)**, Ankara, 1993.
- Öke, M. Kemal, **Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Resulzade M. Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.
- Rüştü, **Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası**, 93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, 1 Haziran 1934, Sayı: 34, Askeri Matbaa, İstanbul.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çeviren: Eşref Bengi Özbiçen, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sorgun, M. Taylan, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1972.
- Süleyman İzzet, **Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, 163 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 44, 1 Aralık 1936, Askeri Matbaa, İstanbul.
- Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, Ankara, 1988.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **Tarihi Mektuplar**, Tanin, 16 Ekim 1944-1945.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur. Yayınları, Ankara, 1996.
- Yüceer, Saime, "Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918-1922)", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 24, s. (71-87), Gnkur. Yayınları, Ankara, 1988.

Zeynelođlu Cihangir, **Azerbaycan Tarihi**, Őems Matbaası, İstanbul,
1924.